

Z badań nad
BIBLIA
18

Wiara i jej przekaz w Piśmie Świętym

praca zbiorowa pod redakcją
ks. Romana Bogacza

Kraków 2014

Redaktor naukowy
ks. Roman Bogacz

Projekt okładki, skład i łamanie
Piotr Pielach

Na okładce
Obraz Williama Hamiltona *Chrystus i Samarytanka* (1792)
Mapa świata z psalterza z 1265 roku

Publikacja współfinansowana z dotacji na utrzymanie potencjału badawczego
Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II w Krakowie
przyznanej przez Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego w roku 2014.

Copyright © 2014 by Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie

ISBN 978-83-938524-2-0

Wydanie pierwsze
Kraków 2014

Wydawnictwo i-Press
www.i-press.pl

Kształtowanie przekazu biblijnego w kulturze wczesnej piśmienności

Kiedy w biblijnym Izraelu „zaczęto pisać”? Mając na względzie literackie kompozycje i możliwość pisarskiego przekazu i oddziaływania w społeczności biblijnego Izraela, trzeba odpowiedzieć, że dopiero w VIII wieku przed Chrystusem¹.

Czy zatem dopiero wówczas nastąpiło przejście od kultury, w której cały ciężar transmisji kulturowej spoczywał na słowie mówionym, do kultury bazującej na tradycji utrwalanej w zapisie? Do takiej przemiany kultury i medium przekazu doszło nieprędko. Zmiany następowały po-

¹ Na terenach biblijnego Izraela odnaleziono różne, ale jeszcze nieliczne świadectwa zapisów z wieków XII–IX przed Chr., świadczących o początkach piśmienności alfabetycznej. Wyraźny, poświadczony archeologicznie wzrost zastosowania pisma nastąpił w wieku VIII przed Chr. i następnych. Świadectwa z tego okresu potwierdzają wykorzystanie pisma w życiu społecznym; por. R. Hess, *Literacy in Iron Age Israel*, [w:] V. P. Long, D. W. Baker, G. J. Wenham (red.), *Windows into Old Testament History*, Grand Rapids — Cambridge 2002, s. 91. Szerzej na ten temat zob. R. Jasnos, *Deuteronomium jako „księga” w kontekście kultury piśmienniczej starożytnego Bliskiego Wschodu* (Humanitas. Studia kulturoznawcze), Kraków 2011, s. 49–54. Wprawdzie S. Sanders uważa, że już w X w. należy widzieć początki możliwego oddziaływania za pomocą pisma, jednak inni badacze wskazują na potwierdzony archeologicznie znaczny wzrost piśmienności dopiero w VIII w. S. Sanders analizuje wcześniejsze początki pisma alfabetycznego i zauważa, że dywersyfikacja pisma, następująca w X w. i prowadząca do wyłonienia się pisma hebrajskiego, wiąże się z kształtowaniem się tożsamości lokalnej. Według niego ów proces może wskazywać już na możliwości tworzenia biblijnej historii. „The Zayit and Gezer inscriptions suggest that alphabetic writing is being deliberately adapted to local forms outside a scribal center. If so, they are the first signs in the Iron Age of a new possibility: biblical history”; S. L. Sanders, *Writing and Early Iron Age. Before National Scripts. Beyond Nations and States*, [w:] R. Tappy, P. K. McCarter (red.), *Literate Culture and Tenth-Century Canaan*, Winona Lake 2008, s. 109.

woli, praktyki wczesnej piśmienności służyły zasadniczemu przekazowi tradycji i kultury, który nadal miał charakter oralny². Wystarczy uświadomić sobie, że w „piśmiennym” już Izraelu pisało tylko kilka procent osób³. A zatem kulturowy przekaz oralny i piśmienny wspierały się i współistniały, jednak ich role nie były takie same.

Jak wyglądała pisarska praca autorów biblijnych? Nie było „autorów” — nie istniała koncepcja pracy autorskiej (przynajmniej do czasu wpływów greckich) ani „redaktorskiej”. Samo tworzenie bardziej złożonej kompozycji pisarskiej (literackiego dzieła) było działaniem wielokrotnym, wieloosobowym, rozciągniętym znacznie w czasie, równoległym względem opisywanych, toczących się dziejów biblijnego Izraela.

Można wyciągnąć wniosek, że współczesne wyobrażenia dotyczące pracy pisarskiej i charakteru biblijnego tekstu bazują często na współczesnej rozwiniętej kulturze piśmiennej i są nieadekwatne w odniesieniu do (zwłaszcza starszych) ksiąg biblijnych.

Celem niniejszego artykułu jest określenie podstawowych procesów kształtowania przekazu pisarskiego (w odniesieniu do ksiąg Biblii hebrajskiej) oraz wskazanie ich zasadniczych konsekwencji dla charakteru biblijnych ksiąg. Z tymi ostatnimi wiążą się dalsze wnioski dotyczące możliwości interpretacyjnych oraz zasad interpretacji biblijnego tekstu. Również one zostaną podjęte w ramach artykułu⁴.

Proces oralny przekazu

Nierzadko w tekstach można odnaleźć bardzo wyraźne ślady przekazu formowanego oralnie. Na przykład deuteronomiczne pouczenie o zachowaniu, rozważaniu i przekazywaniu synom słów [Tory] wyrażone jest wielokrotnie podobnymi słowami — wskazuje to na przekaz ustny. Najbardziej wyrazisty jest przykład dwóch perykop: Pwt 6, 6–9 oraz 11, 18–20 (6, 6 por. 11, 18a; 6, 7 por. 11, 19; 6, 8 por. 11, 18b; 6, 9 por. 11, 20). Zawierają one „to samo” pouczenie, wyrażone poprzez te same albo podobne zwro-

² Por. G. Godlewski, *Jack Goody, uczoney w piśmie*, [w:] J. Goody, *Logika pisma a organizacja społeczeństwa*, Warszawa 2006, s. 12.

³ M. Nissinen, *How Prophecy Became Literature*, SJOT 19 (2005) 2, s. 157–158.

⁴ Artykuł nawiązuje do zagadnień podejmowanych z pracy habilitacyjnej: R. Jasnos, *Deuteronomium jako „księga” w kontekście kultury piśmienniczej starożytnego Bliżniego Wschodu*, (Humanitas. Studia kulturoznawcze), Kraków 2011.

ty (albo w innej formie gramatycznej), zakomponowane jednak w innej kolejności, z pewnymi „zmianami”. Jest to zarazem dobry przykład tego, na czym polega przekaz oralny — opiera się on na zestawie formuł ale w praktyce przekazu prawie nigdy nie jest taki sam⁵.

Z jednej strony można wskazać liczne cechy oralności przekazu w tekstach biblijnych, z drugiej jednak bardzo trudno zrekonstruować przebieg oddziaływania kultury oralnej na proces kształtowania tych tekstów.

Przekaz charakterystyczny dla kultury pierwotnie⁶ oralnej oraz przekaz specyficzny dla kultury piśmiennej stanowią odrębne i odmienne formy wyrażania treści kulturowych i oddziaływania słowem. Kwestia komplikuje się w przypadku przekazu wielu ksiąg biblijnych, a polega na obecności przekazu oralnego w przekazie pisarskim.

Mechanizmy przekazu opartego na słowie mówionym są bardzo trudne do analizowania na podstawie zapisanego tekstu. Susan Niditch przedstawiła cztery modele oddziaływania przekazu oralnego na piśmienny, zaznaczając jednak, że nie są to rekonstrukcje ale opis możliwych procesów zachodzących w trakcie kształtowania piśmiennych biblijnych tradycji⁷.

Pierwszy model polega na stopniowym przejściu od przekazu oralnego do piśmiennego. Najlepiej reprezentują go tradycje prorockie, które już na pierwszy rzut oka pozwalają rozpoznać elementy oralne (mowy proroków) oraz elementy opracowania pisarskiego, narracyjne przejścia, łączniki, wprowadzenia i podsumowania⁸.

⁵ Liczne cechy przekazu oralnego, analizowane w Księdze Powtórzonego Prawa, przedstawiłam w publikacji: R. Jasnos, *Deuteronomium jako „księga” w kontekście kultury piśmienniczej starożytnego Bliskiego Wschodu*, Kraków 2011, s. 260–270.

⁶ Pierwotna oralność w odróżnieniu od praktyk retorycznych posługuje się pamięciowymi wzorami zachowania i przekazu tradycji ponieważ nie zna pisma; por. E. Havelock, *Muza uczy się pisać* (Communicare), Warszawa 2007, s. 66–67.

⁷ S. Niditch, *Oral World and Written Word. Ancient Israelite Literature*, Louisville, Kentucky 1996, s. 117–130.

⁸ Bardziej szczegółową analizę procesów powstawania przekazu prorockiego — najpierw oralnego, później stopniowo powstającej i kształtowanej kompozycji pisarskiej — przedstawia Martti Nissinen analizując prorockie zapisy starożytnego Bliskiego Wschodu, na różnych etapach ich rozwoju. Por. M. Nissinen, *Spoken, Written, Quoted, and Invented: Orality and Writtenness in Ancient Near Eastern Prophecy*, [w:] E. ben Zvi, M. H. Floyd (red.), *Writings and Speech in Israelite and Ancient Near Eastern Prophecy*, Atlanta 2000, s. 235–271. Według J. van Setersa najpierw zbiory mów prorockich zbierane były w korpusy, które następnie były

Najważniejszy, drugi model charakteryzują liczne przekazy ustne i powolny wzrost ogólno-izraelskiej tradycji. Powtarzane opowieści — o przodkach i bohaterach, o patriarchach, o wyzwoleniu z niewoli, o świetności królestwa — stają się udziałem ludu, bowiem pomagają kształtować tożsamość Izraela. Stąd wykazują — jak podkreśla autorka — zadziwiającą jedność „portretu Izraela jako całości”. Stopniowo spisywane służą nadal do ustnego odtwarzania. Trzeci model polega na piśmiennym naśladowaniu stylu oralnego. Pisarz żyjący w kulturze w dużej mierze oralnej, wnosi znane sobie oralne wzorce wyrazu i przekazu do kompozycji pisarskiej. Ostatni z zaproponowanych modeli jest typowo pisarski, charakteryzuje go pisarskie opracowanie oparte na piśmiennych źródłach. Reprezentują go kompozycje biblijne, które zawierają odwołania do źródeł spisanych (np. historia deuteronomistyczna)⁹.

Opisane przez S. Niditch procesy oddziaływania kultury oralnej na przekaz pisarski dawały w efekcie teksty zawierające literackie niespójności (np. powtórzenia), natomiast na poziomie zawartości — specyficznie kształtowane treści. Zmiana sposobu komunikacji pociągała bowiem szereg konsekwencji w zakresie opracowania słowno-treściowego przekazu.

Konsekwencje przechodzenia od przekazu ustnego do pisanego

Teoretycy procesów oralnych i piśmiennych podkreślają, że „przejście” od kultury oralnej (tzw. pierwotnej oralności) do piśmiennej nie jest zwykłym porzuceniem jednej „techniki” komunikacyjnej na rzecz drugiej. Nie chodzi bowiem tylko o zmianę zasadniczego medium społecznego gromadzenia, zabezpieczenia i transmisji tradycji. Piśmienne środki komunikacji różnią się sposobami wyrażania treści, oddziaływania na jed-

---

rozwijane na drodze interpretacji i dopiero stawały się bazą dla późniejszego, już literackiego opracowania; J. van Seters, *Prophetic Orality in the Context of the Ancient Near East: A Response to Culley, Crenshaw, and Davies*, [w:] E. Ben-Zvi, M. H. Floyd (red.), *Writing and Speech in Israelite and Ancient Near Eastern Prophecy* (SBL Symposium Series 10), Atlanta 2000, s. 83–88; por. R. C. Culley, *Orality and Writtenness in Prophetic Texts*, [w:] tamże, s. 45–64; J. Schaper, *Exilic and Post-Exilic Prophecy and the Orality/Literacy Problem*, VT 55 (2005), s. 324–342; Y. Gitay, *Deutero-Isaiah: Oral or Written?*, JBL 99 (1980), s. 185–197.

⁹ S. Niditch, *Oral World and Written Word...*, dz. cyt., s. 120–129.

nostki i oczywiście przekazu informacji. Inny mają zasięg, inną skuteczność i co najważniejsze w kontekście analizy treści przekazu — inny zasób konstrukcji językowych (np. w przekazie oralnym dominuje styl formułatywny, tymczasem w piśmiennym — złożone struktury kompozycyjne).

Tymczasem istnieje tendencja w studiach biblijnych aby sprowadzać przekaz oralny do „przedliterackiego etapu przekazu/rozwoju tradycji” a pochodzące z owego „etapu” treści traktować jako zarejestrowane, czyli utrwalone w końcu za pomocą pisma. Takie wyobrażenie (albo raczej mgliste przeświadczenie) jest złudne i całkiem nierealne. Nie bierze bowiem wcale pod uwagę kluczowej zmiany, jaka następuje wraz z zapisem¹⁰. Zapis wymusza także zmiany w zakresie treści. Nie jest bowiem możliwe wyłącznie „rejestrowanie” przekazu oralnego. Co więcej, trudno byłoby ów przekaz oralny zarejestrować w jego wersji „oryginalnej” bo w przekazie pierwotnie-oralnym taki nie może istnieć. Za każdym razem „ten sam przekaz” oralny różni się, nie jest identyczny. „Wypowiedź oralna nie zna oryginału w sensie, w jakim posiada go tekst”¹¹.

Podstawowe zmiany zachodzące w przekazie pod wpływem przejścia od form oralnych do piśmiennych wynikają z dekontekstualizacji¹² przekazu. Oderwanie przekazu od konkretnego kontekstu jego wygłaszania powoduje potrzebę „uzupełnienia” treści przekazu w wersji spisanej. Stąd do poziomu opracowania literackiego zaliczyć trzeba wprowadzenia narracyjne, w przypadku ksiąg prorockich wstępne informacje o proroku i jego misji: imię, imię ojca, nazwa pokolenia, miejsce głoszenia oraz czas określany za pomocą lat panowania aktualnego władcy, adresaci przemowy, itd. (por. np. Jr 1, 1–3; Ez 1, 1–3; Oz 1, 1; Am 1, 1).

Dekontekstualizacja pociąga dalsze konsekwencje. Przekaz oralny był „jednorazowy”, jego powtarzanie wiązało się ze zmianą kontekstu, z pewnym stopniem dopasowania do warunków wygłaszania. Tymczasem owo utrwalenie, jakie następuje za sprawą zapisu, i związanie przekazu z jego opracowaniem — zastępującym treści jednostkowych, każdorazowo zmiennych kontekstów — powoduje uniwersalizację¹³. Słowa już nie są

¹⁰ Według Jacka Goody’ego „Pismo zazwyczaj przechwytyje pewne działania znane wcześniej z tradycji społeczności oralnych, zmieniając ich charakter i skutki”; J. Goody, *Mit, rytuał i oralność*, (Communicare), Warszawa 2012, s. 227.

¹¹ W. J. Ong, *Osoba — świadomość — komunikacja. Antologia*, (Communicare), Wybór, wstęp, przekład i opracowanie J. Japola, Warszawa 2009, s. 182.

¹² G. Godlewski, *Jack Goody, uczoney w piśmie...*, dz. cyt., s. 20.

¹³ Tamże, s. 21.

skierowane do określonej grupy z określonego czasu i miejsca. Słowa są skierowane do wielu adresatów, wszystkich możliwych adresatów, są otwarte na nieokreśloną żadnymi granicami przyszłość, w pewnym sensie zyskują nieśmiertelność.

Zarazem jednak tekst wymaga interpretacji. Uniwersalizacja dająca możliwości odczytywania w różnych nowych, zmieniających się kontekstach, sprawia, że tekst musi być w nowych sytuacjach osadzany za każdym razem niejako na nowo i na nowo interpretowany (relektura). Następuje otwarcie tekstu. „Cechą charakterystyczną wypowiedzi tekstowej w przeciwieństwie do oralnej, jest to, że autor absolutnie nie może przewidzieć, kto będzie dalej prowadził dyskurs przez niego rozpoczęty”¹⁴. „Autor tekstu traci kontrolę nad procesem interpretacji”¹⁵, tekst będą odczytywały i na nowo interpretowały następne pokolenia, w nowych sytuacjach, jakich pisarz nie może przewidzieć. Tekst zyskuje autonomię.

Jak podkreśla Jack Goody oderwanie przesłania od kontekstu, powoduje dalsze, i jeszcze dalej idące zmiany. W przypadku biblijnego tekstu są one szczególnie brzemienne w skutki. Wraz z rosnącą uniwersalizacją przesłania, wzrasta poziom abstrakcyjności myśli¹⁶. To pozwala tekstowi „udźwignąć” i – wraz z rozwojem kultury piśmiennej – coraz lepiej „wyrażać” prawdy teologiczne.

Pod wpływem pisma nastąpiła również zmiana struktury tradycji kulturowej, co wyjaśniają J. Goody i I. Watt. Wcześniejszy przekaz tylko ustny, zawierał przekonanie o niezmienności przekazywanej tradycji, która jednak ulegała powolnym przekształceniom, tymczasem zapis, poprzez utrwalenie przekazu, spowodował powstanie refleksji o charakterze historycznym. Pozwolił bowiem na konfrontację zastanej teraźniejszości (albo doświadczanych zmian) z zapisaną przeszłością¹⁷, a w konsekwencji na wyciąganie wniosków i poszukiwanie związków przyczynowo-skutkowych. Można powiedzieć że to zapis umożliwił zaistnienie teologii deu-

¹⁴ W.J. Ong, *Osoba — świadomość — komunikacja...*, dz. cyt., s. 177.

¹⁵ Tamże, s. 187.

¹⁶ Wśród konsekwencji wynikłych z przejścia od przekazu oralnego do zapisu J. Goody wymienia bardziej przemyślany i złożony sposób wyrażania treści oraz rosnący poziom abstrakcji: J. Goody, *The Interface Between the Written and the Oral*, Cambridge 1987, s. 263–264.

¹⁷ J. Goody, I. Watt, *Następstwa piśmienności*, [w:] *Communicare. Almanach antropologiczny. 2. Oralność/piśmienność*, G. Godlewski, A. Karpowicz, P. Rodak (red.), Warszawa 2007, s. 72–73.

teronomistycznej opartej na refleksji o charakterze historycznym (nad niewiernością przymierza jako przyczynie klęsk narodowych).

Praktyki pisarskie wczesnej piśmienności i ich konsekwencje dla specyfiki tekstu i dla rozwoju tradycji

Konsekwencje dla tekstu wynikające z faktu powstawania w okresie wczesnej piśmienności mają jeszcze inny wymiar. Nie tylko wpływy kultury oralnej oraz następstwa przechodzenia do kultury piśmiennej naznaczyły biblijny przekaz. Również prace typowo pisarskie, charakteryzujące okres wczesnej piśmienności — mając inny zakres i odm inną specyfikę działań na tekstach — niosły konsekwencje dla charakteru przekazu. Opracowanie biblijnej „księgi” (*sefer*) jako pisarskiej kompozycji wiązało się z bardziej rozległą perspektywą czasową, co dodatkowo wzmacniało kumulując efekty prac pisarskich. Proces tworzenia literackiej kompozycji był złożony, a podejmowane czynności różniły się od działań specyficznych dla współczesnych metod pracy nad kreowaniem przekazu pisarskiego.

Odwołam się do dysertacji¹⁸, w której — bazując na wcześniej wypracowanym modelu Gilgamesza¹⁹ — przedstawiłam zasadnicze etapy powstawania rozbudowanej pisarskiej kompozycji (dzieła literackiego, jakim jest także biblijna księga) oraz charakteryzujące te etapy prace nad tekstem.

Pierwszy etap opracowania pisarskiego polega na zakomponowaniu większego dzieła na bazie (tj. z włączeniem, wykorzystaniem jako istotnych części powstającego dzieła) wcześniej istniejących mniejszych pisar-

¹⁸ R. Jasnos, *Deuteronomium jako „księga”...*, dz. cyt., s. 337–363.

¹⁹ Historia rozwoju tekstu Eposu *Gilgamesz* jest świadectwem specyficznych procesów i mechanizmów kształtowania literackiego dzieła na starożytnym Bliskim Wschodzie. Początki eposu sięgają ustnych opowieści o królu Uruk — legendarnym bohaterze z trzeciego milenium, natomiast ujednoliconą wersją zwaną standaryzowaną została opracowana ok. 1200 r. przed Chr. Dzieło na przestrzeni tego czasu ulegało licznym przepracowaniom. Było rozpowszechnione, znane również poza obszarem Mezopotamii (także w Syrii i Palestynie); por. W.L. Moran, *The Gilgamesh Epic. A Masterpiece from Ancient Mesopotamia*, [w:] CANE, vol. IV, s. 2327–2330; J. Tigay, *The Evolution of the Gilgamesh Epic*, Philadelphia 1982, s. 242; A.R. George, *Gilgamesh and the literary traditions of ancient Mesopotamia*, [w:] G. Leick (ed.), *The Babylonian World*, New York — London 2007, s. 448–452.

skich kompozycji (np. w Pwt będą to: kodeks deuteronomiczny — rozdz. 12–26 czy zbiór przekleństw — rozdz. 28). Wykorzystane tradycje, przekazy zostają tak powiązane i opracowane, rozwinięte, że powstaje nowa całość.

Następnie mają miejsce ujednolicenia, dokonywane w ramach dalszych opracowań. Nadal mogą być włączane większe sekcje, na etapie późniejszym ma miejsce zwłaszcza dołączanie nowych wstępów i zakończeń²⁰, które mogą nadać nową wymowę całości (np. w Deuteronomium będą to: tzw. prolog historyczny: podbój ziem zajordańskich — rozdz. 1–3; tzw. dodatki czyli ostatnie rozdziały 31–34, zwłaszcza odrębne językowo dwie pieśni: hymn Mojżesza — rozdz. 32; błogosławieństwo Mojżesza — rozdz. 33; oraz epilog o śmierci Mojżesza — rozdz. 34, w świetle którego cała księga nabiera wymiaru duchowego testamentu Mojżesza).

W dalszej kolejności następują zmiany zwłaszcza o mniejszym stopniu przekształceń w zakresie struktury, przekształceniom ulega także język. Wprowadzane są synonimy i słowa podobne, włączane są frazy, nowe warianty, rozwijane są paralelizmy, następują przeformułowania wypowiedzi. Tym samym rozbudowany zostaje język, przez co przekaz staje się mniej dynamiczny, bardziej opisowy, rozwlekły, terminologicznie i składniowo złożony, nierzadko nabiera też cech mądrościowych (cecha wielu ksiąg St, również Pwt²¹).

Zasadniczy proces opracowania bazuje na kopiowaniu, podczas którego następuje ekspansja tekstu. Podstawowa tendencja ma charakter „rozwojowy” — dodawane są wyjaśnienia, albo otwierana jest dyskusja poprzez dołączanie „komentarza”, czy to narracyjnego, czy dialogicznego lub komentującej refleksji.

Specyficzne procesy kształtowania przekazów pisarskich prowadziły również do powstawania paralelnych wersji spisanych i pisarsko opracowywanych tradycji (np. relacje o objawieniu Jahwe na Synaju/Horebie i Dziesięciu Przykazaniach, oraz zawarciu przymierza z Jahwe, znane są z równoległych wersji Ksiąg Wyjścia i Powtórzonego Prawa).

Proces pisarski był procesem przekazu i zarazem rozwoju tradycji. Żywa choć już pisana tradycja rosła. Istniała wzajemna relacja między pi-

²⁰ Por. S. Milstein, *Reworking Ancient Texts: Revision through Introduction in Biblical and Mesopotamian Literature*, New York 2010, s. 305–308.

²¹ Język Deuteronomium charakteryzuje również rozwlekłość, nagromadzenie, powtórzenia, złożoność; por. R. Jasnos, *Deuteronomium jako „księga”...*, dz. cyt., s. 243–254, 338–347.

saną tradycją a dziejami — oddziaływały one na siebie wzajemnie. Spisana tradycja stanowiła klucz do interpretacji toczących się dziejów, natomiast dzieje — poszczególne ich wydarzenia — wpływały na rozwijanie tradycji, poprzez dyskusję i rewizję przekazu. Ta wzajemna interakcja znana jest z tekstu ksiąg biblijnych.

Pierwszy z procesów jest łatwo rozpoznawalny w tekście. Proroctwa i inne teksty odczytywano aby zrozumieć wydarzenia, szukać ich wypełnienia, a także aby podejmować decyzje i działania (por. Pwt 30, 1–3; 31, 9–12.19.24–26; 2Krl 22, 8–13; 23, 2–15.19–24; Ne 8, 14–15; 13, 1–3; Ezd 6, 18; Ps 40, 8).

Drugi z procesów — reinterpretacja żywej choć pisanej już tradycji — ujawnia się w tzw. relekturach, znanych z ksiąg prorockich (np. tzw. Izajasza „drugi” i „trzeci” stanowią relekturę „pierwszego” a całość buduje tekst Księgi Izajasza jako całościowej kompozycji — dzieła mającego za sobą długi proces rozwoju). Również tekst innych ksiąg i większych kompozycji świadczy o podobnych procesach rozwoju poprzez relektury, które zachodziły w przeszłości.

W świadomości starożytnych identyczność przekazywanego tekstu — i tego oralnego i prawdopodobnie także wczesnopiśmiennego — nie jest jego cechą podstawową. Mówca przekazywał orędzie będąc pewnym jego niezmienności ale zarazem ta pewność opierała się na odmiennych założeniach. Wierność oralnego przekazu bazowała na powtarzanych formułach, na kluczowych elementach fabuły przekazu, które wykorzystywały techniki mnemoniczne. Wierność przekazu nie oznaczała jego identyczności, w rzeczywistości przekaz ulegał ciągłym przekształceniom. Możliwe, że właśnie ta specyfika przekazu oralnego, rzutując na początki przekazu piśmiennego, któremu wciąż towarzyszyła, stała u podstaw fenomenu specyficznego procesu kształtowania przekazu na piśmie, polegającego na wielokrotnych przekształceniach i zmianach zachodzących podczas przepisywania tekstu.

Konsekwencje dla podejścia badawczego i przekazu przesłania

Jakie konsekwencje wynikają z uświadomienia sobie zasadniczych różnic w rozumieniu początków biblijnego pisarstwa i charakteru pisarskiego

przekazu? Dla biblisty konsekwencją musi zmiana podejścia do kwestii związanych z analizą tzw. historii redakcji (Redaktionsgeschichte). Dominuje w niej nastawienie na poszukiwanie „ostatniej” redakcji i związanymi z nią ingerencjami nadającymi „ostateczną” wymowę teologiczną. Tymczasem w naszkicowanym tu procesie kształtowania biblijnego tekstu księgi ostatnie prace i działania na tekście są nieznaczne, niewielkie. W procesie tym zasadniczo nie ma tak rozumianej „ostatniej redakcji”. Zatem wynika z tego, że wiele poszukiwań egzegetów schodzi na manowce które nie mogą dać rozwiązania.

Inną konsekwencją istotną dla egzegety jest nowe podejście do analizy i interpretacji przekazu. Charakter procesu kształtowania biblijnego tekstu sprawia, że nie jest on do końca spójny, nie jest spójny w takim stopniu w jakim są czy powinny być teksty współczesne. W zamian za to biblijny tekst stanowi skarbiec tradycji i jest zarazem świadkiem ich kształtowania. Przez to jest niezwykle trudny w interpretacji ale i wyjątkowo bogaty.

Ponieważ pisarze włączali nowe elementy nie niszcząc wcześniejszych treści — nie usuwając ich, raczej ukazując kontynuację myśli — toteż na tej drodze następował stopniowy rozwój tradycji. W kategoriach teologicznych można mówić o rozwoju objawienia, tymczasem w kategoriach kulturowych i społecznych — o dyskursie. Będący efektem ich pracy specyficznie ukształtowany tekst pozwala na głębsze odczytanie tradycji, na uchwycenie rozwoju i swoistej dynamiki przekazu.

Biblijny przekaz nierzadko ma charakter dyskursywny²², jest bowiem świadectwem kształtowania wiary biblijnego Izraela i podejmowania trudnych egzystencjalnych pytań człowieka (czy obietnice Boże się spełniają? jak długo trzeba czekać? czy prawdziwe są obietnice, które są nie trwałe — mogą zostać utracone?). Przykładem może być temat ziemi, wielokrotnie poruszany w Deuteronomium. Zgodnie z przekazem tej księgi obietnica ziemia, dana na mocy przysięgi ojcom (1, 8.21), zaczęła się spełniać (wstępny podbój ziem zajordańskich 1, 6–3, 22). Deuteronomium daje jednak do zrozumienia, że ziemia ta zostanie i „wzięta w posiadanie” i utracona („Jahwe, Bóg wasz, dał wam w posiadanie tę ziemię”²³; 3, 18; por. 6, 10–12; „Wyrwał ich Jahwe z ich ziemi z gniewem, zapalczywością i wielkim oburzeniem, i wygnał ich do obcej ziemi, jak to jest dzisiaj”; 29, 27).

²² Por. R. Jasnos, *The Consequences of Early Literacy for the Discursive Transmission in the Old Testament*, „Dialog and Universalism” 23 (2013), nr 1, s. 91–104.

²³ Cytaty pochodzą z V wydania Biblii Tysiąclecia. Imię Pan zostało zastąpione w cytatach imieniem Jahwe dla ujednolicenia terminologii artykułu.

Powstają wątpliwości co do intencji Jahwe („I wszystkie narody powiedzą: Czemuż to Jahwe tak uczynił tej ziemi? Dlaczego ten żar gniewu?”; 29, 23). Chociaż działanie Boga wydaje się sprzeczne, albo kapryśne, pomimo to istnieje wyjaśnienie („I odpowiedzą: Bo opuścili przymierze Jahwe, Boga ich przodków, zawarte z nimi, kiedy ich wyprowadził z ziemi egipskiej”; 29, 24). Czy zatem Bóg Izraela wycofał się z obietnicy, złamał ją? Wręcz przeciwnie, spełniło się „wszystko” — i błogosławieństwo i przekleństwo, i obietnica ziemi i groźba jej utraty (30, 1). Zatem to już koniec, („jak to jest dzisiaj”; 29, 27), lud oddany w ręce wrogów nie ma się już czego spodziewać. To nie jest koniec, ta niezwykła obietnica nie umiera — spełniona i utracona, wciąż jest żywa, jak wszystkie słowa Jahwe. Jego słowa dają życie nawet tam, gdzie go nie ma, na pustkowiu i w niewoli („Utrapił cię, dał ci odczuć głód, żywił cię manną, której nie znalazłeś ani ty, ani twoi przodkowie, bo chciał ci dać poznać, że nie samym tylko chlebem żyje człowiek, ale człowiek żyje wszystkim, co pochodzi z ust Jahwe”; 8, 3). Jahwe, tak jak wygnał z darowanej ziemi, tak może znów do niej przywieść swój lud („Choćby twoi wygnańcy byli na krańcach nieba, zgromadzi cię stamtąd Jahwe, Bóg twój, i stamtąd cię zabierze. Sprowadzi cię Jahwe, Bóg twój, do ziemi, którą przodkowie twoi otrzymali w posiadanie, abyś ją odzyskał”; 30, 4–5a). Czy zatem Bóg daje i odbiera? Czy jest Bogiem okrutnym jak inni bogowie. Nie, nasz Bóg to Bóg wierny i kochający („Uznaj więc, że Jahwe, Bóg twój, jest Bogiem, Bogiem wiernym, zachowującym przymierze i miłość do tysiącnego pokolenia”; 7, 9a). I chociaż On może dać i zabrać kiedy zechce, ale zabiera nie z kaprysu a dając ponownie, daje jeszcze więcej niż odebrał! („uczyni cię szczęśliwym i rozmnoży cię bardziej niż twoich przodków”; 30, 5b). To dziwna obietnica, czy można w ogóle to ogarnąć, czy to ma jakiś sens? Ta obietnica ma głęboki sens, wyrosła z niezwykłego związku, Jahwe związał Siebie samego i swoich wybranych („Weszliście z Jahwe, Bogiem swoim, w przymierze, które Jahwe, Bóg wasz, zawarł dziś z wami pod przysięgą, aby was dzisiaj uczynić swoim ludem” 29, 11–12a; por. 28, 69). Taki związek, budowany jest na prawdziwej relacji i dlatego niesie poważne konsekwencje. Jahwe się angażuje („Bo któryż naród wielki ma bogów tak bliskich, jak Jahwe, Bóg nasz, ilekroć Go wzywamy?”; 4, 7) i wymaga zaangażowania miłości (kochaj Jahwe, swojego Boga..., przyłgnij do Niego..., chodź Jego drogami..., słuchaj Jego głosu...; strzeż Jego nauki/Tory...; Jemu służ; por. 6, 5; 10, 12; 11, 1.13.22; 30, 16).

Nie trzeba szczególnych zdolności ani szczególnych narzędzi badawczych aby dostrzec dynamikę dyskursu wyłaniającego się z tekstu Deuteronomium. Tak może wyglądać najprostsze odczytanie starożytnego dyskursu. Można go kontynuować dzisiaj, jest bowiem aktualny, nic nie stracił ze swojej świeżości i siły.

Tymczasem praktyka homiletyczna nierzadko polega na tym, że przedstawia się biblijną perykopę, następnie jej wymowę teologiczną — rozumianą jako teologiczną prawdę o charakterze syntezy, twierdzenia. Dalej homiletyk próbuje dokonać egzemplifikacji i zakorzenieć biblijną prawdę w dzisiejszej rzeczywistości, przywołuje egzystencjalny przykład, historyjkę z życia wziętą, która mniej lub bardziej ma nawiązywać do owej prawdy. Tymczasem ideałem byłoby uzupełnienie teologicznej syntezy — porządkującej idee na poziomie logicznym — przez interpretację i komentarz dyskursywny, pobudzający o wiele mocniej do refleksji, życiowego dialogu. „Otworzenie” starożytnego dyskursu, po to aby kontynuować go w odniesieniu do realiów i kategorii współczesnych, pozwoliłoby „uwolnić” nową dynamikę oddziaływania biblijnego tekstu.

Konkluzja

Walter Ong, amerykański jezuita, wybitny badacz specyfiki kultur oralnej i piśmiennej pisał: „Dla studiów biblijnych tezy oralności — piśmienności stanowią może większe wyzwanie niż dla innych dziedzin”²⁴. Wyzwanie jest dzisiaj podwójne, bowiem także poznanie specyficznego procesu kształtowania pisarskiego przekazu otwiera nowe perspektywy dla jego rozumienia i interpretacji.

Summary

Shaping the biblical message in the culture of early literacy

The modern conceptions about the literary work and the nature of the biblical text are often based on the contemporary literate culture. As such,

²⁴ W.J. Ong, *Oralność i piśmienność. Słowo poddane technologii*, (Communicare), Warszawa 2011, s. 252.

they are inadequate in relation to the books of the Hebrew Bible. The biblical texts contain the transmissions formed in the culture of primary orality. Moreover, at an early stage of development the literate text served the oral culture. The process of the creation of a literary composition was by all means complex and the literary works have been formed in a long process involving the participation of many successive writers. This was at the same time both the transmission and the development of the tradition. On the one hand, the oral-literate dynamics of the biblical texts and on the other, the specific formative process of the written transmission open up the new perspectives for the understanding and the interpretation of the biblical text. This is a double challenge for biblical studies nowadays.

